

MEELIS MARIPUU

EESTI JUUTIDE HOLOKAUST JA EESTLASED

(“Vikerkaar” 8-9/2001). The equivalent English text in: “Estonia 1940-1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity” (Tallinn, 2006)

Siinse artikli eesmärgiks ei ole anda hinnanguid nende institutsioonide või isikute tegevusele, kes olid seotud Saksa okupatsiooni aegse genotsiidiga kohalike juutide vastu. Tahaksin pigem keskenduda teadaolevatele faktidele, mis teinestikord hinnanguandmise varju jäävad. Küsimusteringi uurimisel on paratamatult tulnud pöörduda ka nõukogude repressiivorganite sõjajärgsete juurdlusmaterjalide poole, millest osa on jäänud tänini ajaloolaste poolt kasutamata. Nendest ideoloogilise leksikaga küllastatud dokumentidest tõese informatsiooni kättesaamine nõuab parajal määral kriitikameelt ning vahel ka uurija "kõhutunde" usaldamist ning seetõttu võib siin harva midagi täiesti kindlalt väita.

Enne nõukogude okupatsiooni algust elas Eestis ligikaudu 4500 tuhat juuti, neist pooled (2200-2300) Tallinnas ja Nõmmel. Suuremate rühmadena elas veel Tartus ligi 1000 ja Valgas ning Pärnus umbes 250 juuti. Ülejäänud elasid väiksemate rühmadena üle kogu Eesti.

1940.-41. aastal läks osa juute aktiivselt kaasa Nõukogude okupatsioonivõimude poliitikaga, mis lihtsustas hilisemat vaenuõhutamist nende vastu. Mõningatel andmetel oli osa kohalikest juutidest olnud juba varasematel aastatel tihedates kontaktides illegaalse EKPga, kuid vaevalt et laiem ringkond sellest teadis. Ja niisiis pole usutav, et see võinuks otsest mõju avaldada inimeste suhtumisele järgnenud sündmustesse.

Samas tabas 1941. aasta 14. juuni küüditamine rängalt ka sinseid juute, repressioonide ohvriks langes ca 400 inimest, s.o 10% juudi kogukonnast.¹ Saksa okupatsioon katkestas 1941. aastal kommunistliku terrori, kuid on tõenäoline, et selle jätkumise korral poleks juudi kogukond pääsenud kergemalt ka järgmistest küüditamistest-hukkamistest, nii nagu need eesti rahvast tabasid pärast Teise maailmasõja lõppu. Seega ei ole sugugi üllatav, et umbes tuhat juuti ei põgenenudki koos punavägedega Nõukogude Liitu, vaid otsustas jääda kohale ja minna vastu Saksa okupatsioonile.

Võib uskuda, et Saksamaa juudidipoliitikat Eestis üldjoontes teati. Info eri maade juudikogukondade vahel liikus sõltumata sellest, mida ajakirjandus parajasti kirjutas, pealegi oli Eestisse juba pärast Teise maailmasõja algust saabunud mitmest Euroopa riigist juudi põgenikke. Ka tagantjärele tarkust kõrvale jättes ja meenutades, et Wannsee konverents² oli alles toimumata, tähendas sõja lähenemine paljudele siinsetele juutidele, kes ei olnud teinud aktiivset koostööd Nõukogude korruga, valikut geto või Siberi asumise ja surmalaagrite vahel.

Saksa vägede saabudes elasid Eestisse jäänud juudid nagu varemgi põhiliselt Tallinnas, Tartus ja Pärnus. Üksnes Valgast oli enamik juute ilmselt lahkunud, vähemalt ei ole Eugenia Gurin-Loovi ja Viktor Boikovi koostatud nimekirjas andmeid nende hukkamise kohta Saksa okupatsiooni ajal.³

Valdav enamik Eestisse jäänud juutidest hukati 1941. aasta teise poole jooksul, üksikud ka hiljem. Hukatute üldarvu ligikaudse suuruse üle valitseb uurijate seas üksmeel ning see jääb kindlasti 900 ja 1000 vahele. Eri allikates leiduvad kokkuvõtlikud arvandmed on üksteisega üsnagi ligilähedased ning seega igati usaldusväärsed. *Einsatzgruppe A* koondraportis on koguarvuks 963 ja Saksa Julgeolekupolitsei toodud arv on pisut väiksem -

¹ V. S a l o, Küüditatud 1941. Tallinn, 1993, lk 8.

² 1942. aasta jaanuaris võttis Saksamaa juhtkond Wannsee konverentsil vastu otsuse "juudi-probleemi lõplikuks lahendamiseks" (sks *Endlösung*), mis tähendas juutide plaanipärase hukkamise alustamist.

³ E. G u r i n - L o o v, Suur Häving. Eesti juutide katastroof 1941. Tallinn, 1994, lk 214

921 (468 meest ja 453 naist).⁴ Gurin-Loovi ja Boikovi uurimistöö tulemusena koostatud nimekirja on kannid 929 nime.⁵

Tunduvalt keerukam on selgusele jõuda juutide hukkamise konkreetsetes asjaoludes: kus, millal, kelle käsul ja kelle käe läbi? Ühelt poolt tuleb see keerukus säilinud originaaldokumentide vähesusest ning teiselt poolt nõukogude perioodi juurdlusmaterjalide omapärast. Nimelt üldjuhul ei huvitanud Nõukogude juurdlusorganeid Saksa okupatsiooni ajal kinnipeetute või hukatute rahvus, vaid kõiki käsitati ühtviisi "nõukogude inimeste" või "nõukogude patriootidena". Neilgi vähestel juhtudel, kui on nimetatud kinnipeetute või hukatute hulgas olnud juute, on see enamasti toimunud ülekuulatava enda algatusel, ilma et ülekuulaja seda otseselt küsinud oleks.

Juutide hävitamine Eestis erines eelnenud praktikast Leedus ja Lätis. Seal oli vahelduva eduga provotseeritud kohalikke elanikke korraldama juudivastaseid pogromme ja pandud toime juutide massihukkamisi. 1941. aasta oktoobris selgitas *Einsatzgruppe A* komandör Stahlecker "pogrommi"-idee tagamõtteid:

"Arvestades, et Baltimaade rahvad olid rängalt kannatanud bolševike ja juutide valitsemise all, olles inkorporeeritud NSV Liitu, võis oodata, et pärast vabastamist selle võõrvõimu alt teeb rahvas ise kahjutuks suurema osa Punaarmee taganemisel maha jäänud vaenlastest. Julgeolekupolitsei kohustuseks oli sellised omaalgatuslikud puhastusliikumised käima lükata ja suunata need sobivatesse kanalitesse, et saavutada puhastusoperatsioonide eesmärk nii kiiresti kui võimalik. Samas polnud tulevikku silmas pidades vähem tähtis luua ümberlukkamatu ja tõendatav fakt, et vabastatud rahvas võttis omal algatusel kasutusele tõsisemad meetmed bolševikest ja juutidest vaenlaste vastu, nii et Saksa võimude poolne suunamine ei tuleks ilmsiks."⁶

Eestis kujunes olukord teistsuguseks. *Einsatzgruppe A* 1941. aasta 12. oktoobri *Ereignismeldung nr 111*⁷ kirjutas Eesti rahva suhtumise kohta juutidesse: "spontaanseid juudivastaseid demonstratsioone ei toimunud", *Tätigkeits- und Lagebericht nr 6* täpsustas paar nädalat hiljem: "Rahvamasside spontaanseid juudivastaseid demonstratsioone neile järgnevate pogrommidega ei ole täheldatud"⁸. Seda asjaolu seletati pogrommide soodustamise ebarahuldava propagandaga Eestis. Kuid võttes arvesse juudi kogukonna väiksust ja seniseid rahvussuhteid, puudusid Eestis ka reaalsed eeldused säärase pogrommi-de provotseerimiseks.

Kui aga uskuda *Einsatzkommando Ia* komandöri dr Martin Sandbergeri sõja järgseid tunnistusi, siis oli pogrommidest hoidumine Eestis üks osa tema sihiteadlikust poliitikast, mille eesmärgiks oli tagada eesti rahva usalduslik suhtumine endasse ja Saksa okupatsioonivõimudesse üldse. Kogemused Lätis olid näidanud, et liigne avalik vägivald, sh ka juutide suhtes, häälestab elanikke uute võimude vastu, mistõttu Sandbergeri seisukohtadega leppis ka tema otsene ülem *Einsatzgruppe A* komandör Stahlecker.

Rahuloomine pidi kulgema järk-järgult, ilma tarbetu vägivaldaga. Kehtima jäi loomulikult põhimõte, et kogu puhastusprotseduur peab välja paistma kohaliku initsiatiivina ning toimuvale tuleb anda seadusliku tegevuse ilme, mis tähendas teatud bürokratilike formaalsuste täitmist politsei poolt ja juurdlustoimikute vormistamist arreteeritavate juutide kohta.

Hilisemad juutide arreteerimised rajanesidki juba Sandbergeri korraldusel 10. septembrist 1941. Juutide hukkamiste suhtes leppisid Stahlecker ja Sandberger kokku, et neid peab täide viima ainult Eesti Omakaitse, mitte aga Sandbergerile alluv *Sonderkommando*

⁴ Zahlen der von der Einsatzgruppe A bis 1.2. 1942 durchgefuehrten Exekutionen. Rmt-s: H. K r a u s n i c k, H. H. Wilhelm, Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938-1942. Stuttgart, 1981, lk 607; ERA (Rahvusarhiivi Riigiarhiiv) F.R819-1-12/1.98 Jahresstatistik 1941/42 über die Tätigkeit der Sicherheitspolizei (Geheime Staatspolizei. Abt.IV) in Estland.

⁵ E. G u r i n - L o o v, Suur Häving.

⁶ Gesamtbericht der EG A bis 15. Oktober 1941.

⁷ BA (Bundesarchiv) R-58/218

⁸ Samas. A. Weiss-Wendt, Sonderkommando Ia ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis. (Käsikiri autori valduses, valminud 2000. a, ilmutab S-Keskuse koostatavas kogumikus "Eesti sõjaline ja julgeolekupoliitiline ajalugu 1939-1956".)

1a.⁹ Senistel andmetel on arhiivis juurdlustoimikud säilinud ca kolmandiku (324) kohta hukatud juutidest, kuid valdavalt sisaldavad need minimaalset informatsiooni. Tihti peale lõpeb toimik vahistamisotsuse või ülekuulamisprotokolliga. Umbes sajalt juhul leidub toimikus ka vastuvõetud otsus, mille enamasti on teinud Saksa Julgeolekupolitsei ja vaid üksikutel juhtudel muud instantsid.

Arreteerimised ja hukkamised

Üldistavalt võibki Eesti juutide arreteerimised ja hukkamised jagada kahte etappi: enne Saksa Julgeolekupolitsei komandöri Martin Sandbergeri 10. septembri korraldust ning pärast seda. Pärast ranget eraldusjoont siin siiski tõmmata ei saa.

Esimesel etapil arreteeriti juute üldiste tagalapuhastusaktioonide käigus kohe pärast vastava piirkonna langemist Saksa vägede kontrolli alla ning see toimus kohalike Saksa sõjaväevõimude (välikomandandid), mitte *Einsatzkommando* või julgeolekupolitsei korraldusel, kusjuures vahetuks arreteerijaks ja ka peatselt järgnenud hukkamise teostajaks olid sakslaste järelevalve all eestlastest metsavennad, hiljem Omakaitse liikmed ning politseinikud. Nende operatsioonide esmane ülesanne ei olnud üldjuhul juutide, vaid kommunistide ja nende käsilaste, hävituspataljoni laste jms kontingendi arreteerimine. Juudid selekteeriti arreteeritute hulgast siiski välja ning hoiti teistest eraldi. Sel perioodil arreteeritud ja hukatud juudid olid valdavalt mehed. Eri linnades toimus see protsess mõnevõrra erinevalt.

Näiteks Tartusse saabusid esimesed Saksa sõjaväelased 10.-11. juulil 1941 ning juba 13. juulil käskis Lõuna-Eesti metsavendade üldjuht major Kurg välikomandant Gosebruchi heakskiidul (või pigem käsul) arreteerida kõik kohalikud juudid ja suunata nad vastloodud koonduslaagrisse.¹⁰ Lahingute ajal oli linnas puhkenud tulekahjusid, mille süütagajateks peeti juute, sh "lapsi Molotovi kokteiliga", ning see näis andvat sobiva ettekäände Tartu juutide arreteerimiseks. Esialgu hoiti arreteeritud juute koos tavalises üldbarakis, kus harilikult olid kergemate karistustega kinnipeetavad, kellel oli teatud määral lubatud suhelda ka välismaailmaga (näiteks saada pakke). Peagi viidi nad aga üle nn "surmabarakki" ehk "Lepiku barakki" - erilisse juutidele mõeldud getosse Pargi tänaval.¹¹

Tartu koonduslaagri esimese ülema Juhan Jüriste tunnistuse kohaselt polnud 1941. aasta juulis-augustis laagris mingisugust kohut, Saksa välikomandantuurile alluva eriosakonna politseinikud mõistsid inimesi (sh Tartu juute) ka mahalaskmisele,¹² kuid need otsused kuulusid siiski kinnitamisele välikomandantuuri või Saksa julgeolekupolitsei poolt.¹³

Pärnus algasid juutide mahalaskmised samuti Saksa sõjaväe kontrolli all juba 13. ja 26. juulil 1941. Selleks ajaks oli Riist Pärnusse jõudnud ka *Einsatzkommando 1a* Martin Sandbergeri juhtimisel, kuid puuduvad andmed selle osalemise kohta juutide hukkamisel. Ei ole selge, kelle konkreetset käsul hukkamine toimus. Pärnu linna "saksa fašistlike röövullatute ja nende käsilaste roimade kindlakstegemise komisjoni" 7. veebruaril 1947 koostatud materjalide alusel loeti linnas toimunud kuritegudes esialgselt süüdlasteks "Betti aida" komandanti sakslast Gebet ja Pärnu linna komandanti Dessenit.¹⁴

Pärnus olid Sandbergeri 10. septembri korralduse ilmutumise ajaks juulis ja augustis hukatud juba samahästi kui kõik kohalikud meessoost juudid (44 meest 46st). Nagu Tartus ja Pärnus, algas juutide arreteerimine ka Tallinnas kohe pärast seda, kui Saksa üksused linna olid vallutanud, ning arreteerimiskorralduse andsid Saksa sõjaväevõimud, mitte Saksa julgeolekupolitsei. Selle korraldusega oli meessoost juutide vahistamine tehtud Eesti politsei kohustuseks. Kuigi kõnealust dokumenti ennast pole uurijatel õnnestunud leida, on sellele

⁹ A. Weiss-Wendt, Sonderkommando 1a ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis.

¹⁰ A. Weiss-Wendt, Sonderkommando 1a ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis.

¹¹ ERA PA (Rahvusarhiivi Riigiarhiivi Eraarhiivi osakond, end. Parteiarhiiv) F. 130/28195, kd I

¹² ERA PA F. 130/28195, kd I, L. 42

¹³ R. Västriik, Tartu koonduslaager 1941-1944. Tartu, 2000. Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas.

¹⁴ ERA PA F. 133.

mitmeid viiteid.¹⁵

Kolme päeva jooksul pärast linna vallutamist, 28. augustiks 1941, oli Omakaitse arreteerinud teiste hulgas 42 "juudist kommunisti". Vahistatud saadeti kõigepealt poliitilisse politseisse või kohalikku politseijaoskonda. Kohati oli neid juba seal hoitud eraldi ülejäänud kinnipeetutest. Mõne päeva jooksul viidi vangid üle Tallinna Keskvanglasse (tuntud ka "Patareina"). Sealjuures eraldati juudid eestlastest ning pandi eraldi kongidesse. Juutide arreteerimised jätkusid Tallinnas ka augusti ja septembri vahetusel.

Saksa Julgeolekupolitsei komandöri Sandbergeri 10. septembri käsuga alanud teine etapp tähendas laiahaardelisema juudivastase poliitika elluviimist Eestis. Kuigi ka see käsk ei kehtestanud kõikjal ühtseid reegleid, lõpetas see siiski seni valitsenud kohalikul initsiatiivil tegutsemise. Üldine korraldus oli arreteerida kõik meessoost juudid alates 16. eluaastast, kuid konkreetsed aktsioonid olid eri paikades erinevad. Tartu juudi naised tuli sulgeda sünagoogi, Pärnus kästi arreteerida ainult mõlemast soost töökõlbulikud juudid. Tallinnas tuli kõik töökõlbulikud naissoost juudid vanuses 16-60 aastat viia hiljuti ehitatud Harku koonduslaagrisse.¹⁶ Et kohene deporteerimine ei olnud võimalik, pidi politsei koostöös Saksa välija linnakomandantuuridega vastutama teatud "traditsiooniliste" kitsenduste kohaldamise eest juutidele, näiteks keelati neil ühiskondliku transpordi ja rajatiste kasutamine. Nad ei võinud nüüd enam koolis käia ega kaubandusega tegeleda, eraldusmärgina tuli kanda kollast tähte, nende vara konfiskeeriti. Statistika ja nimekirjad juutide kohta tuli koostada 20. septembriks 1941.¹⁷

Tegelikult oli Tartus juba 19. septembriks 1941 maha lastud 50 juuti ning julgeolekupolitsei andmeil Tartus vahialuste hulgas juute enam ei olnud.¹⁸ Kogu järgnenud perioodi jooksul kuni 1942. aasta suveni allutati julgeolekupolitsei andmeil Tartus erimenetlusele (st hukati) veel vaid 3 juuti, st kokku 53 isikut.¹⁹ Gurin-Loovi raamatus toodud andmeil mõrvati aastail 1941-42 159 Tartus elanud juudi rahvusest Eesti kodaniku²⁰, mis jätab lahtiseks ca 100 Tartu juudi hukkamise koha ja aja. Toetudes nõukogudeaegsetele kohtuasjadele²¹ võib öelda, et juudi mehed hukati Tartus üldiselt juba juulis-augustis, naised-lapsed augusti lõpus või septembris. Nii ei olnud 10. septembri korraldusel Tartu jaoks erilist tähendust.

Käsk Pärnu tööjõuliste juutide arreteerimiseks tähendas sisuliselt naiste ja ilmselt ka laste arreteerimist, sest kui reastada olemasolevad andmed mahalaskmiste kohta, siis ilmneb, et juudi mehed olid selleks kuupäevaks juba hukatud. Naiste ja laste hukkamised viidi läbi eraldi ning need toimusid alles oktoobri-novembri-kuu vahetusel.²² Kokku hukati Pärnus 130-140 juuti (poliitilise politsei andmeil 137, Gurin-Loovi-Boikovi nimekirja järgi 128).

Nii oli 10. septembri korraldusel konkreetsem sisuline tähendus vaid Tallinnas toimuvale. Et valdav enamik meesjuute võis ka Tallinnas olla arreteeritud juba varem, tõendab julgeolekupolitsei säilinud nimekiri enne 6. oktoobrit 1941 hukkamisele saadatud juutidest. Vastavalt sellele hukati Tallinnas 202 Tallinnast ja Nõmmelt pärit juudi soost meest ja 2 naist.²³ Senised uurijad (Weiss-Wendt ja Gurin-Loov) on ühisel arvamusel, et Tallinnast pärit juudi naised ja lapsed koondati Harku laagrisse, mehed aga Tallinna Keskvanglasse.

Kui Pärnus hukatud juutide puhul on enamasti teada nende mahalaskmise aeg, siis Tallinnas arreteeritud juutide edasine saatus on seni suhteliselt selgusetu. Eri uurijad on

¹⁵ A. Weiss-Wendt, Sonderkommando la ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis

¹⁶ A. Weiss-Wendt, Sonderkommando la ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis

¹⁷ KdS Eesti Sipo Rakvere väliosakonnale, 11. september 1941: E. G u r i n - L o o v, Suur häving, lk 24-25; BA, R-58/218 Ereignismeldung UdSSR nr 111, 12. oktoober 1941.

¹⁸ B A R-58/217 Ereignismeldung UdSSR nr 88, 19. september 1941

¹⁹ ERA F. R-819. N. 1.S. 12. L. 99

²⁰ E. G u r i n - L o o v, Suur Häving, lk 214.

²¹ ERA PA F. 129/1243, kd 1 Linde jt. L.171

²² ERA PA F.129/28668 Kaldre, Kuusik, Reinvald, Viksö E. Gurin-Loov, Suur Häving.

²³ ERAF. R-64. N.1.S. 100. L. 1-2.

aktsepteerinud seisukohta, et kohalikud juudi mehed hukati Tallinnas või selle lähiümbruses. Saksa okupatsiooni aegsed trofeedokumendid ei ole nendele küsimustele täpsemat vastust andnud. Seni läbi töötatud nõukogudeaegsed uurimistoimikud ei luba samuti selget lahendust, võimaliku hukkamiskohana on ülekuulatavad nimetanud Männikut.

Tallinna vanglas olnud vangide massilisemad hukkamised algasid endise vangivalvuri Karl Tagasaare sõnul 1941. aasta septembri algul, kui hukkamisele viidi umbes 200 vangi.²⁴ Vangide rahvuse kohta paraku midagi öeldud ei ole. Gurin-Loovi-Boikovi nimekirja järgi otsustades hukati 1941.-1942. aastal 293 Tallinnast pärit juudi meest, kuid julgeolekupolitsei andmete põhjal võis see arv olla ka mõnevõrra suurem. Säilinud andmete puudulikkuse tõttu ei saa ka öelda, mis ajal Tallinna juudi mehed hukati, kuid igatahes 6. oktoobriks oli kaks kolmandikku neist juba hukatud.

Naised ja lapsed arreteeriti Tallinnas valdavalt alles oktoobris ning nende edasine saatus pärast Harku laagrisse kogumist on veelgi segasem kui meestel. Ühe väite kohaselt saadeti Eestisse jäänud juudid Pihkvasse, kus nad tapeti 1941. aasta lõpus või isegi alles 1942. aasta veebruaris. Eesti Omavalitsuse sisedirektor Oskar Angelus nimetas Pihkva juhtumit kui kindlalt aset leidnud fakti. Teise väite järgi tapeti naised-lapsed detsembrikuu jooksul Eestis kohapeal. Ajaloolased ei ole selles küsimuses üksmeelele jõudnud. Allikate vähesus teeb probleemi uurimise väga raskeks, kummagi variandi kinnituseks kindlaid tõendeid seni leitud ei ole.

Hoopiski kolmanda versiooni esitas ülekuulamisel endine poliitilise politsei töötaja Jaak Lääts. Ta kinnitas, et Harku laagris hoitud juute lasti maha ka kohapeal (ilmselt on mõeldud laagri lähemat ümbrust), kuid "suur arv juute, arreteeritud Tallinnas, saadeti Riiga juutide getosse, milline oli spetsiaalselt loodud Balti liiduvabariikide juutide hävitamiseks"²⁵. Ükski teine seni uurijate poolt kasutatud dokument sellele võimalusele siiski ei viita.

Segane on küsimus ka Harku laagris hoitud naiste-laste arvuga. Anton Weiss-Wendt on oma töödes usutavaks pidanud, et 500-600 inimest mahutavas laagris hoiti umbes 400 Tallinna juudi naist-last.²⁶ Kontrollimaks neid väiteid jätame Gurin-Loovi ja Boikovi koostatud nimekirjast²⁷ välja need Tallinna juudid, kes olid hukatud enne 6. oktoobrit 1941. Jääb järele 192 naist ja 36 last (alla 16aastased), seega kokku vaid 228 Tallinna juuti, keda põhimõtteliselt oli võimalik paigutada Harku laagrisse ning võib-olla ka saata Pihkvasse.

Gurin-Loovi-Boikovi nimekirja järgi hukati perioodil 1941-42 kokku 518 Tallinnast ja Nõmmelt pärit juuti.²⁸ Julgeolekupolitsei säilinud dokumentide järgi hukati Tallinnas märksa rohkem inimesi. Nende järgi oli 1941.-42. aasta vahetuseks Tallinnas hukatud 610, otsuseid tehtud 640 kohta ja kokku vahistatud 645 juuti.²⁹ 1942. aasta suveks oli hukatute arv 643.³⁰ Kes olid need 125 juuti, kes ei kajastu Gurin-Loovi-Boikovi nimekirjas, jääb praegu selgusetuks. Kui liita need tundmatud Harku laagris olnud Tallinna naiste ja laste arvule, saame tulemuseks ca 350 kinnipeetavat, mis on juba lähedane Weiss-Wendti mainitud 400 kinnipeetavale.

Omamata küll mingit tõestusmaterjali, kuid arvestades ühelt poolt Saksa Julgeolekupolitsei andmete ja teiselt poolt Gurin-Loovi ning Viktor Boikovi koostatud nimekirjas sisalduvate andmete valdavat kokkusobivust ja usaldatavust, võiks välja pakkuda järgmise lahenduse. Ligikaudu 100 Tartus elanud juuti lahkus 1941. aasta sõjasündmuste käigus eri põhjustel Tartust ning jäi peatuma Tallinna. Põhjuseks võis näiteks olla luhtunud katse Tallinna kaudu Eestist lahkuda või asuda elama uude keskkonda ja suuremasse linna, lootes seal varjata oma rahvuslikku päritolu vms. Nii saab tekkida olukord, et antud isikud kajastuvad Gurin-Loovi-Boikovi nimekirjas alaliselt Tartus elanutena ning sõja ajal hukatutena, kuid jul-

²⁴ ERA PA F. 129/4474 I/L64.

²⁵ ERA PA F. 129/28653 IV L. 107.

²⁶ A. Weiss-Wendt, Sonderkommando la ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis.

²⁷ E. Gurin - L o o v, Suur Häving

²⁸ ERA F.R-64.N.1.S.48.L.13.

²⁹ Sealsamas.

³⁰ ERA F. R-819. N. 1. S. 12. L. 99.

geolekupolitsei statistikas kajastuvad nad Tallinnas hukatutena. Esimese allika andmeil hukati aastail 1941-1942 159 Tartu juuti, julgeolekupolitsei andmeil hukati samal perioodil Tartus 53 juuti, seega ca 100 võrra vähem. Seevastu Tallinnas elanud juutide puhul on suhe vastupidine, vastavalt 518 ja 643. Sellele matemaatiliselt sobivale skeemile räägib aga vastu asjaolu, et nende meessoost juutide hulgas, kes julgeolekupolitsei nimekirjade järgi hukati Tallinnas enne 6. oktoobrit 1941, ei ole ühtegi isikut, kes Gurin-Loovi-Boikovi nimekirjas oleks esitatud Tartu juudina.

Leitud kirjelduste põhjal otsustades toimus hukkamiseks ettevalmistamine eri linnades enamasti ühesuguse kava järgi (kirjeldustes ei tehta vahet juutidel ning muudel hukatavatel). Olgu näitena toodud kirjeldus vahialuste hukkamisele saatmisest Tallinna Keskvanglast.³¹

Julgeolekupolitseist saadeti vanglasse dokumendid surmamõistetute kohta. Laagriülem või tema asetäitja andsid õhtul vastavad nimekirjad laagri valveülema asetäitjale, kes lasi nimekirja kantud vahialused koguda erilisse surmamõistetute kongi. Samal ajal informeeriti eelseisvast ülesandest vanemvangivalvureid, kes pidid aktsioonis osalema, eelseisvast ülesandest. Ülejäänud personal ei tohtinud mahalaskmiste kohta infot saada, neist teadsid vaid vahetatud osalejad ning peavärvavas postil seisnud valvurid. Hommikupoole ööd saabus veoautodel erikomando (nimetatud ka poliitilise politsei spetskomandoks) koos julgeolekupolitsei esindajatega, kellele surmamõistetud üle anti. Pärast komando saabumist tõid vanemvangivalvurid surmamõistetud vangla korrapidaja ruumi, kus toimus isikute kontroll. Seejärel pidid surmamõistetud valvurite ja vangla korrapidaja nõudel kuni aluspesuni lahti riietuma. Ärasaadetavatel seoti käed selja taha ning 10-15 inimest seoti omavahel kokku. Pärast veelkordset isikute kontrolli anti nad üle komandovanemale poliitilisest politseist. Surmamõistetud viidi autodel linnast välja ning lasti maha.

Eestlaste roll hukkamistes

Selleski küsimuses ei taha autor asuda tõestama ühe või teise isiku personaalset süüid või süütust juutide hukkamistes - see jäägu vajaduse korral kohtuorganite teha. Küll aga proovitakse siin selgust saada, milline oli eestlaste seos sündmustega.

Nagu juba eelpool räägitud, oli Saksa okupatsiooni alguskuudel juulis-augustis juutide arreteerimisel ja hukkamisele saatmisel enamasti määrav Saksa sõjaväeinstiitutsioonide otsus. Alates septembrist oli küsimuse põhimõtteliseks otsustajaks *Einsatzkommando 1a* ning hiljem selle baasil moodustatud Saksa Julgeolekupolitsei. Kes personaalselt andis järgneva 2-3 kuu jooksul korraldused arreteeritud juutide järkjärguliseks hukkamiseks, ei ole lõpuni selge. Weiss-Wendt on oma uurimistöös³² seda küsimust põhjalikult lahanud, kuid olemasolevad andmed ei luba teha üheseid järeldusi, millal võis otsustajaks olla Saksa Julgeolekupolitsei ja SD komandör Sandberger ise, millal mõni tema asetäitjaist.

Milline oli aga Eesti Poliitilise Politsei roll? Seniseid uurimistulemusi arvestades võiks öelda, et kui Saksa Julgeolekupolitseil (algul *Einsatzkommando 1*) oli otsustav roll, siis Eesti Poliitilisel Politseil oli keskne roll, nii nagu Sandberger seda planeerinud oligi. Vastavalt tema doktriinile tuli kohesed mahalaskmised asendada kavatsuslikult bürokraatliku protseduuriga. Eesti Poliitilise Politsei kohustuseks oli menetleda arreteeritud juutide süüasjad ning võtta vastu otsus³³, luues nii pildi täiesti seaduslikust tegevusest. Selle tulemusena olid politseijaoskonnad lõpuni käsitlemata toimikutest üle ujutatud. Vähesed säilinud andmed ei luba täpselt öelda, mil määral oli otsuse vastuvõtjaks vormiliselt Eesti Poliitiline Politsei ning Saksa Julgeolekupolitsei selle kinnitajaks või võeti otsus vastu otse Saksa Julgeolekupolitseis. Isegi kui otsus langetati Eesti Poliitilises Politseis, oli sellel juutide puhul

³¹ ERA PA F. 129/28653 1-XVIII Gerrets; 129/4474 I, II Isup Gerhard (mõisteti 1945 surma).

³² A. Weiss-Wendt, Sonderkommando la ja juudidprobleemi lõplik lahendamine Eestis.

³³ Eesti Poliitilise Politsei otsus võis omakorda baseeruda Saksa Julgeolekupolitsei otsusel.

puhtformaalne tähendus, millest nende tegelik saatus ei sõltunud.

Eesti Poliitilist Politseid juhatas 1941. aasta septembrist detsembrini Roland Lepik, kes oli arreteeritute hukkamisega otseselt seotud juba alates juuli keskpaigast, mil ta tegutses eriosakonna ülemana ja hiljem laagriülemana vastloodud Tartu koonduslaagris.³⁴ Tema verine karjäär lõppes niisama kiiresti, kui oli alanud -1941. aasta detsembris, kui ta julgeolekupolitsei poolt arreteeriti ning mõni aeg hiljem hukati. Teda süüdistati liigeses julmuses ja võimu kuritarvitustes, kuid Weiss-Wendti arvates võis selle taga olla ka hoopiski Saksa Julgeolekupolitsei soov vabaneda pärast esialgseid suuremaid hukkamisi liiga palju teadvast tunnistajast.

Seniste uurimistulemuste alusel võib öelda, et Eesti Poliitilise Politsei ülesandeks oli ka juutide hukkamiste otsene korraldamine. Tartu koonduslaagris olid esimestel nädalatel, kui juudid hukati, tegelikeks korraldajateks eriosakonna ülem Roland Lepik ja eriülesannetega ohvitser kapten Aleksander Koolmeister. Kellele viimane õigupoolest allus, ei teadnud isegi esialgne laagriülem Jüriste. Koolmeistri rolliks oli laagri valvuritest mahalaskmiskomandode komplekteerimine ja nende juhendamine hukkamistel. Kogu süsteemi tegelikuks niiditõmbajaks aga oli Saksa välikomandantuuri ülem-veltveebel Fritz Giesen.³⁵

Pärnus oli moodustatud 30-meheline erikomando kapten Villem Raidi ja Arkadi Valdini juhtimisel, kes pidi poliitilise politsei poolt määratud surmanuhtluse täide viima. Seitset komando liiget karistati nõukogude perioodil surmanuhtlusega. Kuigi kasutada on enamasti vaid nõukogude aja juurdlusmaterjale, võib pärast nelja mehe - Kaldre, Kuusiku, Viksi ja Reinvaldi - ülekuulamisprotokollidega tutvumist uskuda, et Saksa okupatsiooni ajal teostasid arreteeritute, sh juutide mahalaskmisi Pärnus poliitilise politsei eestlastest töötajad ja Omakaitse liikmed. Tundub, et arvuliselt oli sellega seotud rohkem Omakaitse liikmeid, juhtivat osa etendasid kapten H. Kubu, A. Valdin, V Teder ning politsei prefekt A. Orgussar, toimuval hoidsid silma peal kaks saksa veltveebli.³⁶ Arvestades kahtlusi mainitud kohtuprotsessi objektiivsuse suhtes, ei ole otstarbekas hakata nende materjalide alusel tegema sügavaid järeldusi iga üksiku mehe isikliku rolli üle. Meil ei ole aga alust väita, nagu oleks nende kohtualuste puhul tegu olnud süütutega.

Tallinnas käis politsei esindajana 1941. aasta sügisel keskvanglast surmamõistetuid hukkamiseks vastu võtmas Ervin Viks, kes teenis alates 29. oktoobrist 1941 Tallinn-Harju prefektuuri poliitilise politsei ülemana. Esialgu väitis vangla valveülema asetäitja Isup ülekuulamisel, et mahalaskjad olid gestaapo mehed, hiljem ta aga muutis oma tunnistust: meeskond oli tema sõnul koostatud julgeolekupolitsei ja Omakaitse liikmetest. 1941. aasta lõpul juhatas mahalaskjate komandot kapten Koolmeister, kes oli varem sama rolli täitnud Tartus.³⁷

Kokkuvõtteks

Nagu juba eespool osutatud, kerkib eri andmete võrdlemisel paratamatult küsimus Nõukogude repressiivorganite läbiviidud ülekuulamistel antud tunnistuste tõesusest. Pärast suure hulga Tallinna Keskvangla endiste töötajate ülekuulamisprotokollide läbitöötamist võib siiski uskuda, et põhifaktides ei tohiks olulisi moonutusi olla. Tihtipeale on küll märgata, kus ilmselt lõpevad ülekuulatava antud ütlused ning algavad ülekuulajate lisatud epiteedid. Seeläbi võib olla moonutatud ühe või teise üksikisiku konkreetne roll, kuid mitte põhimõttelised küsimused. Endistel vangivalvuritel, keda üle kuulati, puudus motiiv, varjamaks sakslaste suuremat otsesest rolli vangide vahetu hukkamise juures. Samas ei ole selle teema puhul tunda ka ülekuulajate survet, kuna juurdluse põhiküsimus oli antud juhul hoopis muus.

³⁴ ERA F. R-60. N. 2. S. 404. L. 1.

³⁵ R. Vä s t r i k, Tartu koonduslaager 1941-1944

³⁶ ERA PA F. 129/28668 Kaldre, Kuusik, Reinvald, Viks

³⁷ ERA PA F 129/4474 I, II Isup Gerhard (mõisteteti 1945 surma).

Kuidas hinnata eestlaste osalust Saksamaa juudivastases poliitikas ning Eesti juutide hukkamises?

Eesti Poliitilist Politseid ei saa õigupoolest käsitada kui iseseisvat institutsiooni, kes oleks viinud läbi mingit "oma poliitikat", vaid ta täitis Saksa võimuesindajate käskude nende vahetu kontrolli all. Omakaitse liikmete ja vangi(laagri)valvurite (tavaliselt samuti vormiliselt Omakaitse liikmed) tegevust tuleb vaadata kahest aspektist. Esiteks oli tegu siiski sisuliselt sõduritega (selle sõna laiemas tähenduses), kes täitsid käskude, mis tulid Saksa sõjaväe- ja politseivõimudelt. Teiselt poolt olid Omakaitse liikmed ja politseinikud tagalas ainsad, kes lisaks sakslastele endile tohtisid legaalselt relva kanda. Kriisiolukordades, mida sõda kahtlemata on, ujub alati ja kõikjal pinnale püstolikangelasi, kes, relv käes, on valmis tegema mida tahes ja tapma keda tahes. Hukkamiskomandod olidki vähemalt osalt komplekteeritud vabatahtlikkuse alusel. Kui mõelda siin hukatud juutide tagasihoidlikule arvule võrreldes Läti või veel enam Leeduga, siis nende hukkamiseks vajalike inimeste kontingent ei pidanudki olema teab kui suur. Piisas mõnekümnest mehest. Kõige selle taustana tuleb loomulikult omakorda arvestada eestlaste soovi nõukogude repressioonide eest kätte maksta, mida sakslased oskasid suunata ka näiliste vaenlaste vastu.

Lugedes arreteeritud juutide toimikuid, ei paista sealt eestlaste üldist viha juutide kui rahvuse vastu. Suhtumine juutidesse ei erinenud üldiselt suhtumisest teistesse inimestesse ning põhines nende endi tegudel ja käitumisel. Seetõttu tuli ette nii juutide ülesandmist eestlaste poolt kui ka seda, et oma saatusega riskides esitati Saksa okupatsioonivõimudele palveid ühe või teise juudi vabastamiseks. Arhiivis on säilinud näiteks töökaaslaste ja alluvate poolt Saksa okupatsioonivõimudele saadetud palvekirjad Salomon Epsteini ja Abram Abe Bassi vabastamiseks. Viimase mehe lojaalsuse eest lubati vastutus täielikult enda peale võtta.³⁸ Ka seoses juutide süüasjadega ülekuulamisel tunnistasid andnud eestlased iseloomustasid uurimisel juuti tihti positiivselt. Näiteks rääkisid arreteeritud Leib Lipelise alluvad ülekuulamisel, kuidas viimane oli 1941. aasta juunis NKVD eest varjanud oma alluvat eestlast.³⁹

Eesti rahvas peaks olema piisavalt "täiskasvanud", julgemaks endale tunnistada, et kõik eesti mehed, kes on minevikus relva kandnud, pole olnud sangarid. Aga meil ei ole ka mingit põhjust endale kui rahvusele tuhka pähe raputada.

³⁸ ERA F. R-64. N. 4. S. 1045. L. 9-10; F. R -64. N. 4 S. 185. L. 10 (Kirjad on publitseeritud rmt-s: E. Gurin-Loov, Suur Häving).

³⁹ ERA F. R-64. N. 4. S. 458 (kiri on publitseeritud rmt-s: E. Gurin-Loov, Suur Häving)

Poliitlise Politsei Ulemale
Tallinna Komandandi kaudu.-

Artell " Originaali " tööliste, asukoht
Tallinnas, Vene 18,

A v a l d u s j a p a l v e .

Neil päevil areteeriti meie artelli asjaajaja Salomon
E p s t e i n juudi rahvusest päritolu tõttu.
Meie allakirjutanud töölisel julgeme tema vahi alt
vabastamiseks ja tema isiku iseloomustamiseks ette kanda
järgmist:

Tunneme Salomon Epstein juba pikemat aega kui lojaalsel
kodanikku, kes oli küll sünnilt juut, kuid oma mõttelaadilt
vihkas juutlust, oli heas läbikäimises eesti seltskonnaga ja
haruldases heas vahekorras artelli perega, kes kõik on rahvuselt
eestlased.-

Kogu artellis töötamise ajal avaldas S. Epstein oma otsust
vihkamist kommunistidele, selgesõnalist mitmel ja mitmel korral
tõi meie ees avalikult ette, et kommunismist pääsemiseks ei
ole teist väljapääsu, kui tuleb oodata saksa abi. Seda saksa
vabastamist ootas tema pikisilmi, varjamatalt, kuigi see selles
olukorras oli temale äärmiselt hädasohtlik.

Meie, allakirjutanud, teame, et peale kõige oli tema täie-
likus vastolus kohapealse juutlusega. Tema juutluse politika
vihkamine oli isegi nii tugev, et vaatamata juutluse survele,
tema abiellus riigisakslannaga, oli temaga heas abielus kuni
täni ning perekonna läbikäimine oli juutlusega seetõttu
tema täielikult katkenud, välja arvatud paar tema lähemat sugu-
last, kes teda perekondlikult harva külastasid.-

Bolshevikkude reshiimi ajal kannatas Salomon Epstein
suurima määran. - Tema varad natsionaliseeriti, korteri sisse-
seade müüdi sunniviisil ning korteris elamisvõimalusi kitsendati.

Tema poeg areteeriti ning areteerituna on Venesse viidud.-

Tema vastolude tõttu juutlusega sattus ta enamuse reshiimi
ajal väga raskesse seisukorda. Teda ei võetud ühtegi artelli,
kus tegutsesid juudid.- Kuna tema varemalt töötas kaasa oma
abikaasa kalanterii-äris, mis eestlaste poolt oli heas kuulsuses,
siis võtsime teda oma artelli, kui asjatundjat pesuõmblemise
tööde korraldamise alal. Artellis töötajatega oli temal hea
läbisaamine ning tema avameelse bolshevikkude vastase meelsuse
tõttu, võimegi kinnitada, et tema vihkas kommuniste, oli vast-
olus juutlusega ja kannatas enamuse reshiimi all ning avameel-
selt ootas Eestisse sakslasi vabastajatena.-

Toodud asjaolul palume tarbekorral meid ülekuulata, toodud
asjaolude tõendamiseks ning arvesse võtta esitatud asjaolud
tema seisukorra kergendamiseks.-

Meie esindajatena palume vastu võtta Maire Ojastet ja
M. Riiki.-

M. Ojaste L. Kangur.
L. Riis J. Alap. L. Lichner
L. Vales H. Kauksi. L. Lehtjägi.
A. Kunda L. Ojaste
H. Aug. A. Koit
H. Aebi. M. Lemmi.

Väljavõte Salomon Epstein juurdlustoimikust - töökaaslaste palvekirj.
ERA.FR-64.N.4.S.185.L.10.